

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.52>

ЩОДО ПИТАННЯ ПРИРОДИ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНИХ ВІДНОСИН В ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Донець А.Г.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
асистент кафедри цивільного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-3798-2311*

Донець А.Г. Щодо питання природи та особливостей правового регулювання приватних відносин в цифровому середовищі.

Стаття присвячена дослідженню природи цифрового середовища як суспільного феномену та правової категорії, а також особливостей правового регулювання приватних відносин у цьому середовищі. На основі аналізу української доктрини та законодавства, зокрема Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги», досліджується еволюція поняття «цифрове середовище» від доктринального уявлення до його легально закріплення. Порівнюються правові категорії «цифрове середовище», «кіберпростір» та «метаверс» у національному праві та правовій доктрині, праві ЄС, США, Китаю та міжнародно-правовому дискурсі. Показано, що в міжнародному праві та праві ЄС домінує категорія «кіберпростір», зорієнтована переважно на публічно-правові (безпекові) аспекти, тоді як в українському праві цифрове середовище поступово стає базовою рамкою для регулювання приватноправових відносин щодо цифрових речей: цифрового контенту, цифрових послуг, і віртуальних активів. Окрему увагу приділено феномену метаверсу як спеціальному сегменту цифрового середовища з високим рівнем занурення та постійністю віртуальних просторів. Проаналізовано підходи ЄС, США та Китаю до регулювання цифрових платформ, кібербезпеки, даних і метаверсу, а також їхній вплив на моделі регулювання приватних відносин. Зазначається, що для України найперспективнішою є модель, яка поєднує європейський підхід до захисту прав людини й споживачів у цифровому середовищі з доктринальною розробкою конструкцій цифрових речей, цифрових прав та цифрової юрисдикції. Вказується на те, що існуюче легальне визначення «цифрового середовища» не в повній мірі відображає всю повноту та ознаки даного суспільно-правового феномену. Запропоновано перелік ознак, які притаманні цифровому середовищу як суспільно-правовому феномену та відображають особливості його природи, зокрема: соціально-технологічний характер, транскордонність (трансюрисдикційність), суб'єктно-орієнтований вимір, висока динамічність і технологічна зумовленість змін та інші. Наголошується на існуванні потреби в узгодженні нормативних і наукових підходів, подальшій системній модернізації цивільного законодавства та імплементації напрацювань концепції digital constitutionalism і цифрових прав у національний правопорядок.

Ключові слова: цифрове середовище, кіберпростір, метаверс, цифрові речі, цифровий контент, цифрові послуги, цифрові права, цифрова юрисдикція, правове регулювання.

Donets A.H. Regarding the nature and characteristics of legal regulation of private relations in the digital environment.

The article is devoted to the study of the nature of the digital environment as a social phenomenon and legal category, as well as the peculiarities of legal regulation of private relations in this environment. Based on an analysis of Ukrainian doctrine and legislation, in particular the Law of Ukraine “On Digital Content and Digital Services,” the evolution of the concept of “digital environment” from a doctrinal idea to its legal consolidation is examined. The legal categories of “digital environment,” “cyberspace,” and “metaverse” are compared in national law and legal doctrine, EU law, US law, Chinese law,

and international legal discourse. It is shown that international law and EU law are dominated by the category of “cyberspace,” which is focused primarily on public law (security) aspects, while in Ukrainian law, the digital environment is gradually becoming the basic framework for regulating private law relations regarding digital things: digital content, digital services, and virtual assets. Particular attention is paid to the phenomenon of the metaverse as a special segment of the digital environment with a high level of immersion and permanence of virtual spaces. The approaches of the EU, the US, and China to regulating digital platforms, cybersecurity, data, and the metaverse, as well as their impact on models for regulating private relations, have been analyzed. It is noted that the most promising model for Ukraine is one that combines the European approach to protecting human and consumer rights in the digital environment with the doctrinal development of digital objects, digital rights, and digital jurisdiction. It is pointed out that the existing legal definition of the “digital environment” does not fully reflect the entirety and characteristics of this socio-legal phenomenon. A list of characteristics inherent in the digital environment as a socio-legal phenomenon and reflecting the peculiarities of its nature is proposed, in particular: socio-technological nature, transborder (transjurisdictional) nature, subject-oriented dimension, high dynamism and technological determinism of changes, and others. The need to harmonize regulatory and scientific approaches, further systematic modernization of civil legislation, and implementation of the concept of digital constitutionalism and digital rights into the national legal order is emphasized.

Key words: digital environment, cyberspace, metaverse, digital things, digital content, digital services, digital rights, digital jurisdiction, legal regulation.

Постановка проблеми. Цифровізація суспільства та економіки зумовила появу нового виміру соціальної реальності, в межах якого класичні приватноправові інститути – договір, річ, право власності, делікт, інтелектуальна власність – набувають нових рис або піддаються суттєвій трансформації. Інтернет, цифрові платформи, хмарні сервіси, штучний інтелект, віртуальні активи та метаверс обумовлюють формування того, що все частіше позначається як «цифрове середовище».

Для українського права суттєвою подією стало внесення змін до Цивільного кодексу (далі – ЦК) [1], яким були запроваджені основи правового регулювання нового для вітчизняного права об’єкта цивільних прав – цифрової речі. Відтак, відповідно до ч. 1 ст. 179-1 «цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність». У цій же статті було надано описовий, невичерпний перелік об’єктів, які є цифровими речами. Це, зокрема, віртуальні активи та цифровий контент. Однак увагу дослідників одразу привернуло до себе впровадження такої нової правової категорії, як «цифрове середовище». Саме з нею законодавець пов’язує існування та оборот вищезазначених цифрових речей, як об’єктів цивільних прав. Одразу постає питання про категоричність та абсолютність твердження про існування цифрової речі **виключно** у цифровому середовищі. Однак до вирішення цього питання вважаємо за необхідне приділити увагу самій новій категорії: дослідити її природу, визначити зміст та ознаки та проаналізувати особливості правового регулювання.

Одночасно із вищезазначеним внесенням змін до ЦК, було прийнято Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги» (надалі ЗУ «Про цифровий контент та цифрові послуги») [2]. Даний нормативно-правовий акт покликаний регулювати відносини між виконавцем та споживачем щодо надання цифрового контенту та/або цифрової послуги та за своєю суттю – є аналогом Закону України «Про захист прав споживачів» в цифровій галузі суспільних відносин. Отже дія його положень обмежена відповідними відносинами. Для нашого дослідження він цікавий тим, що містить, наразі, єдине легальне визначення поняття «цифрове середовище» в національному законодавстві. А враховуючи його розробку та прийняття паралельно та разом із згаданими змінами до ЦК, цілком логічним, є допускати можливість застосування такого визначення за аналогією і до інших, що найменше, цивільно-правових відносин. В п. 10 ч. 1 ст. 2 ЗУ «Про цифровий контент та цифрові послуги» цифрове середовище визначається, як «апаратне, програмне забезпечення та будь-яке мережеве підключення, що використовується з метою отримання доступу до цифрового контенту та/або цифрової послуги та забезпечує можливість їх використання споживачем»[2].

Одночасно в національному законодавстві закріплені визначення наступних феноменів правової дійсності: «кіберпростір» [3], «цифрове освітнє середовище» [4], «віртуальна електронна комунікаційна мережа» [5], «електронна комунікаційна мережа» [6], «електронна комунікаційна

система» [7], «електронне освітнє середовище» [8] та інші, які так чи інакше пересікаються з категорією «цифрове середовище».

Паралельно в міжнародному праві, праві ЄС, США та Китаю розвивається дискурс навколо використання наступних правових категорій, які мають аналогічний/схожий зміст та покликані визначити засади правового регулювання подібних суспільних відносин: «кіберпростір» (cyberspace), «онлайн/цифрове середовище» (online/digital environment) та «метаверс» (metaverse). [9–16]

Метою дослідження є з'ясування природи цифрового середовища як суспільного феномену та правової категорії, а також порівняльний аналіз категорій «цифрове середовище», «кіберпростір» і «метаверс» в українському праві, праві ЄС, США, Китаю та міжнародно-правовому дискурсі з акцентом на особливостях регулювання приватних відносин.

Методологічну основу дослідження становить поєднання: діалектичного методу, який дозволяє дослідити еволюцію правових категорій «цифрове середовище», «кіберпростір», «метаверс» та взаємодію технологічних і правових змін; формально-юридичного методу, застосованого для аналізу законодавства України, ЄС, США, Китаю, а також міжнародно-правових актів і доктринальних джерел; порівняльно-правового методу, за допомогою якого зіставляються підходи різних правових систем до дефініцій і регулятивних моделей цифрового середовища та споріднених категорій; системного підходу, що забезпечує розгляд цифрового середовища як комплексної системи взаємодії суб'єктів, об'єктів, інфраструктури та регуляторів та функціонального аналізу, який дозволяє виявити, як цифрове середовище впливає на функціонування класичних інститутів приватного права (договір, власність, делікт, права інтелектуальної власності).

Стан опрацювання проблематики: зважаючи на те, що зміни до національного цивільного законодавства, які обумовили появу категорії «цифрове середовище», відбулися відносно нещодавно, українська правова доктрина ще не встигла виробити усталеної позиції щодо питання правової природи даного феномену. Однак враховуючи швидкість та ґрунтовність, з якою цифрові технології впливають на усі сфери суспільного життя, зокрема й юриспруденцію, дослідження даної тематики знаходить свого відображення у все більшій кількості робіт вітчизняних правників. Наразі цьому та дотичним питанням присвячені роботи І. Безклубого, А. Дворніченко, Т. Пікулі, Є. Мічуріна, М. Парасюка, С. Сліпченка та інших. Однак більшість з них зосереджується на окремих аспектах правового регулювання не приділяючи уваги визначенню правової природи та ознак цифрового середовища та його співвідношення зі спорідненими категоріями.

Виклад основного матеріалу. У сучасній українській правовій доктрині цифрове середовище розглядається як комплексна сфера взаємодії людини, даних, цифрових технологій та інфраструктури. А. Дворніченко зазначає, що воно «охоплює інтернет-простір, інформаційно-комунікаційні технології, електронну комерцію, соціальні мережі та інші форми взаємодії, які існують виключно онлайн». [17]. У філософсько-правовому вимірі Т. Пікуля пропонує розглядати цифрове середовище як простір життєдіяльності людини, де переплітаються правові, етичні та комунікативні стандарти, і, відповідно, механізм правового регулювання має враховувати міждисциплінарний характер цього простору [18]. Нарешті, І. Безклубий приходить до висновку, що «цифрове середовище – це соціально-технологічний простір, що містить забезпечені джерелами енергії комунікативно та інтегровано сумісні цифрові компоненти, завдяки яким суб'єкт має можливість здійснювати свої права в різних сферах життєдіяльності» [19].

В свою чергу, як вже зазначалось, нормативне визначення цифрового середовища в Законі України «Про цифровий контент та цифрові послуги» фіксує його як «апаратне, програмне забезпечення та будь-яке мережеве підключення, що використовується з метою отримання доступу до цифрового контенту та/або цифрової послуги та забезпечує можливість їх використання споживачем» [2].

Наявна колізія підходів до розуміння та визначення даної правової категорії. В той час, як науковці наполягають на суб'єктно орієнтованому підході (простір взаємодії та життєдіяльності), легальна дефініція акцентує значення даної категорії на її інфраструктурній складовій і споживчому вимірі, розглядаючи цифрове середовище як сукупність «умов», в яких реалізуються договори щодо цифрового контенту, цифрових послуг та інших цифрових речей, як об'єктів цивільних правовідносин.

Водночас? доктрина наповнює це поняття ширшим соціально-правовим змістом, включаючи приватні та публічні відносини, пов'язані з даними, платформами, штучним інтелектом, тощо.

В міжнародному праві базовою категорією є «кіберпростір» (cyberspace). Декларація Ради ЄС 2024 р. щодо застосування міжнародного права до кіберпростору підтверджує, що всі основні норми міжнародного права, включаючи Статут ООН, застосовуються до дій держав у кіберпросторі [9]. В свою чергу, кіберпростір визначається як «мережеве середовище взаємопов'язаних інформаційно-комунікаційних систем, фізичної інфраструктури та даних» (тут і далі – авторський переклад з англійської).

Звіт Sino-European Expert Working Group on the Application of International Law in Cyberspace (EWG-IL) пропонує розглядати кіберпростір як багаторівневий простір, де технічна інфраструктура, дані та людська взаємодія переплітаються з дією різних правопорядків (національних, договірних, внутрішніх режимів платформ) [13].

У праві ЄС, поряд із категорією «cyberspace» також використовується поняття «online/digital environment» (онлайн/цифрове середовище). Європейська декларація про цифрові права та принципи (Digital Decade) проголошує мету забезпечити безпечне, інклюзивне та справедливе цифрове середовище, в якому поважаються основні права, гарантується високий рівень захисту споживачів і надається сприяння справедливій конкуренції [14]. Digital Services Act (DSA) встановлює обов'язки для посередницьких сервісів та онлайн-платформ з метою створення «безпечного, передбачуваного та прозорого онлайн-середовища» [20].

В свою чергу, у праві США поняття «cyberspace» має технічне та безпекове забарвлення. NIST визначає кіберпростір як глобальний домен в інформаційному середовищі, що включає взаємопов'язані інформаційні системи та інфраструктури, зокрема Інтернет, телекомунікаційні мережі та вбудовані системи [10]. Cyberspace Solarium Commission у своєму підсумковому звіті розглядає кіберпростір як сферу, у якій США мають реалізовувати стратегію «багаторівневого стримування» (layered cyber deterrence), поєднуючи оборону, стримування противників і співпрацю з приватним сектором [11]. Спеціальних легальних визначень «online/digital environment» або «metaverse» у США немає; відповідні явища регулюються через сукупність галузевих актів у сфері захисту споживачів, фінансових послуг, захисту дітей онлайн, конкуренції, авторського права тощо. Аналітичні документи Конгресу США розглядають метаверс як комплекс технологій та практик, до яких застосовуються чинні правові режими, без створення окремого «метаверс-кодексу».

Китай вибудовує концепцію «кіберпростору» в рамках доктрини «кіберсуверенітету». У White Paper «China's Law-Based Cyberspace Governance in the New Era» наголошується, що КНР сформувала комплексну систему законів про кібербезпеку, безпеку даних та захист персональної інформації, спрямовану на всебічний контроль за кіберпростором [12]. Поняття «цифрового середовища» прямо не визначено, але фактично охоплюється ширшим дискурсом кіберпростору та цифрової економіки. Метаверс у китайських стратегічних документах розглядається як перспективний сектор цифрової економіки; державні плани передбачають розвиток XR-технологій, віртуальних виробництв, платформ метаверсу в межах чинних режимів кібербезпеки та контролю даних [12].

Як зазначалось вище, в українському праві також присутній термін «кіберпростір». Відповідно до положень Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» «кіберпростір – середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних». [3] Як бачимо, дане визначення, хоча і міститься в нормативно-правовому акті публічно-правової спрямованості, однак наділяє поняття кіберпростору рисами суб'єктно орієнтованого підходу, паралельно наголошуючи на його технологічних та технічних умовах існування.

У роботах вітчизняних правників, присвячених цифровим правам людини, цифрове середовище розглядається як контекст реалізації та захисту цих прав, що потребує адаптації традиційних каталогів прав людини до умов цифрової епохи [21]. Дослідження в галузі метаверсу та цифрової юрисдикції пропонують бачити метаверс як спеціальний сегмент цифрового середовища, що може мати власні нормативні режими (цифрові кодекси, внутрішні суди, процедурні правила) [22–24].

Бачимо, що практично всі дослідники схилиються до висновків про те, що визначення цифрового середовища не може і не повинно зводитись лише до його технологічних та технічних умов, чинників та особливостей. Згідно переважної більшості тлумачних словників, само по собі значення терміну середовище визначається через сенс життєдіяльності, природнього та соціаль-

ного буття людини (живої істоти) [25; 26], зокрема і в якості користувача комп'ютерної програми [26].

В свою чергу оборот віртуальних активів, NFT-подібних об'єктів, внутрішньоігрових цінностей, розробка та існування елементів метаверсу, які поєднують елементи майнових прав, прав вимоги до платформи та прав інтелектуальної власності обумовлює появу та функціонування різноманітних суб'єктів такого обороту («продавців» та «покупців» благ). Різноманітних емітентів віртуальних активів, криптобірж та інших маркетплейсів, стримінгових сервісів та різнопланових метаверс-платформ, які діють виключно в межах цього новітнього феномену – цифрового середовища.

Отже, цифрове середовище – це не лише «місце» існування цифрових речей, як його визначає ЦК, а й простір, в якому виникають та функціонують суспільні відносини у всіх своїх проявах, зокрема і правовому.

У праві ЄС вони потрапляють під дію режимів регулювання криптоактивів, захисту споживачів, авторського права; у США – під фінансове, антимонопольне та споживче законодавство; у Китаї – до сфери контролю даних і платформ [11; 12; 20]. Як слушно зазначив М. Парасюк, цифровізація, виступаючи чинником прискореного суспільного розвитку, зумовила виникнення та інтенсивне зростання цифрової економіки, становлення інститутів цифрових прав, а також формування нової конфігурації соціальних відносин, що базуються на використанні соціальних мереж, мережі Інтернет та інших інформаційно-комунікаційних технологій. Завдяки новим цифровим технологіям формується нове середовище цивільно-правового регулювання, яке представляє технологічний фундамент для цивільно-правового регулювання цифрових прав, цифрового цивільного обороту, цифрових суб'єктів і об'єктів, формування нових цивільних правовідносин [27].

У доктрині ЄС це більш ширше осмислюється через концепцію «digital constitutionalism», яка виходить з потреби закріплення каталогу цифрових прав і принципів (право на доступ до Інтернету, цифрову рівність, прозорість алгоритмів, захист від свавільного блокування тощо) [15; 16]. Українські дослідження цифрових прав акцентують на інтеграції таких прав до системи прав людини [21].

Транскордонний характер цифрових послуг та метаверсу ускладнює застосування традиційних юрисдикційних прив'язок (місцезнаходження майна, місце виконання договору, громадянство сторін). У ЄС формується модель «екстериторіального цифрового суверенітету», коли до платформ застосовується європейське право, якщо їхні послуги спрямовані на користувачів у державах-членах, незалежно від юрисдикції реєстрації [13; 14; 20]. У США та Китаї домінують власні моделі контролю, прив'язані до стратегічних безпекових і економічних інтересів [11; 12].

Як вже зазначалось, у наукових працях, присвячених цифровій юрисдикції, пропонується розглядати цифрові платформи та метаверс як регулятивні простори з власними «цифровими кодексами» та процедурами вирішення спорів, які мають співвідноситися з державним правом за принципом субсидіарності [22; 23; 24]. Це ставить питання про те, в яких межах держава визнає й легітимує такі внутрішні юрисдикції і як забезпечується примусовість «цифрових рішень» у традиційних правопорядках.

Враховуючи все вище наведене, зробимо спробу визначити ознаки цифрового середовища, як суспільно-правового феномену.

1. Соціально-технологічний характер: цифрове середовище є не суто технічним конструктом, а соціально-технологічним простором, в якому технічні компоненти (апаратне, програмне забезпечення, мережі) поєднуються з людською діяльністю, комунікаціями та реалізацією суб'єктивних прав і обов'язків.

2. Цифрове середовище існує передусім у вигляді інформаційних процесів та цифрових даних, однак опосередковано ґрунтується на матеріальній інфраструктурі (сервери, обладнання, мережі), яка забезпечує можливість такого «цифрового буття».

3. Інфраструктура цифрового середовища виступає як сукупність взаємопов'язаних технічних і програмних компонентів та мережевих з'єднань, що створюють умови для доступу до цифрового контенту, цифрових послуг, віртуальних активів та інших цифрових об'єктів цивільних прав.

4. Суб'єктно-орієнтований вимір: цифрове середовище є простором життєдіяльності та взаємодії суб'єктів права (фізичних та юридичних осіб, публічних утворень), у межах якого здійснюється реалізація, набуття, зміна та припинення суб'єктивних прав і обов'язків.

5. У цифровому середовищі зосереджені різномірні об'єкти правового регулювання – дані, віртуальні активи, цифровий контент, цифрові послуги, елементи метаверсу тощо, що зумовлює множинність правових режимів та способів правового регулювання.

6. Значна частина відносин у цифровому середовищі опосередковується діяльністю цифрових платформ та сервісів, які через свої «цифрові кодекси» (умови використання, політики модерації, алгоритми) формують специфічний рівень приватного регулювання, що співіснує з законодавством.

7. Транскордонність (трансюрисдикційність): цифрове середовище не обмежується кордонами окремої держави: взаємодія суб'єктів, обіг цифрових об'єктів та надання цифрових послуг відбуваються в умовах фактичної «розмитості» територіальних меж, що ускладнює застосування традиційних юрисдикційних та територіальних прив'язок.

8. Висока динамічність і технологічна зумовленість змін впливають на параметри цифрового середовища, його об'єкти та моделі взаємодії набагато швидше ніж на відносини у «звичайному» середовищі. Що потребує постійної адаптації норм права та гнучких механізмів регулювання.

Висновки. Результати даного дослідження засвідчують наявність кількох ключових тенденцій.

По-перше, українське право зробило важливий крок, закріпивши легальне визначення цифрового середовища у Законі «Про цифровий контент та цифрові послуги» [2], проте це визначення залишає поза увагою ширший соціально-правовий зміст цифрового середовища, який артикулюється в доктрині. Виникає потреба в узгодженні легального та доктринального підходів, зокрема через оновлення положень Цивільного кодексу України.

По-друге, порівняльний аналіз свідчить, що в праві ЄС цифрове/онлайн-середовище розглядається насамперед як простір реалізації прав людини, споживчого захисту та справедливої конкуренції, причому ключову роль відіграють наднаціональні регулятивні акти – DSA/DMA, GDPR, декларація про цифрові права, тощо. У США переважає секторальний підхід, орієнтований на підтримку інновацій та регулювання конкретних ризиків (захист споживачів, фінансові послуги, захист прав дітей). В свою чергу, Китай створює модель кіберсуверенітету та контрольованого розвитку цифрової індустрії. Для України, яка інтегрується в правовий простір ЄС, найбільш природною є адаптація європейської моделі з урахуванням національних особливостей та особливостей безпекових викликів.

По-третє, феномен метаверсу загострює питання цифрової юрисдикції: віртуальні простори з власними правилами, «внутрішніми судами» та економіками можуть функціонувати паралельно з державними правопорядками, створюючи конфлікти юрисдикцій та нові форми «приватної нормативності». Потенційна відповідь – побудова багаторівневої моделі, де традиційне право визнає субсидіарну роль «цифрових кодексів», але зберігає останнє слово у питаннях прав людини, публічного порядку та базових гарантій справедливого судочинства.

По-четверте, розвиток digital constitutionalism у ЄС та поява цифрових прав створюють концептуальні рамки для конституціоналізації українського цифрового середовища: йдеться не лише про формальне закріплення нових «цифрових прав», а й передусім про переосмислення меж юридичної влади платформ та сервісів, прозорості алгоритмів, захисту користувачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав: Закон України від 10.08.2023 № 3320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
2. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10.08.2023 № 3321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
3. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII: станом на 19.10.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
4. Про затвердження Положення про дистанційну форму здобуття дошкільної освіти: Наказ МОН України від 26.06.2025 № 926: станом на 04.07.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0996-25#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
5. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX: станом на 31.10.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (дата звернення: 14.11.2025).

6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода від 27.06.2014: станом на 14.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 14.11.2025).
7. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР: станом на 20.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
8. Деякі питання організації дистанційного навчання: Наказ МОН України від 08.09.2020 № 1115: станом на 28.10.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-20#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
9. Declaration by the European Union and its Member States on a Common Understanding of the Application of International Law to Cyberspace: 18.11.2024 № 15833/24. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15833-2024-INIT/en/pdf> (дата звернення: 14.11.2025).
10. Cyberspace – Glossary | CSRC. NIST Computer Security Resource Center. URL: <https://csrc.nist.gov/glossary/term/cyberspace> (дата звернення: 14.11.2025).
11. Cyberspace Solarium Commission. Final report. Washington, D.C., 2020. 182 p. URL: <https://www.solarium.gov/report> (дата звернення: 14.11.2025).
12. China's Law-Based Cyberspace Governance in the New Era. Beijing, 2023. 32 p. URL: https://english.www.gov.cn/archive/whitepaper/202303/16/content_WS6489542ec6d0868f4e8dcd56.html (дата звернення: 14.11.2025).
13. Jurisdiction in Cyberspace / T. van Benthem et al. Geneva: Geneva Centre for Security Policy, 2024. 18 p. URL: https://www.gcsp.ch/sites/default/files/2025-01/EWG-IL_Partnered_Jurisdiction_2024-11%3Bdigital_v2.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
14. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade : 15.12.2022. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles> (дата звернення: 14.11.2025).
15. Celeste E. Digital constitutionalism: a new systematic theorisation. *International Review of Law, Computers & Technology*. 2019. Vol. 33, № 1. P. 76–99. URL: <https://doi.org/10.1080/13600869.2019.1562604> (дата звернення: 15.11.2025).
16. De Gregorio G., Radu R. Digital constitutionalism in the new era of Internet governance. *International Journal of Law and Information Technology*. 2022. Vol. 30, № 1. P. 68–87. URL: <https://doi.org/10.1093/ijlit/eaac004> (дата звернення: 15.11.2025).
17. Дворніченко А. Цивільно-правові аспекти регулювання цифрового середовища. *Право України*. 2025. № 3. С. 137–150. ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-3576-7129>.
18. Пікуля Т. Механізм правового регулювання цифрового середовища: філософсько-правовий аспект. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2025. № 15. С. 114–123. URL: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.15.114-123> (дата звернення: 15.11.2025).
19. Bezklubiy I. Legal semantics of the concept of “digital environment”. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies*. 2024. № 127. P. 9–16. URL: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2024/1.127-2> (дата звернення: 15.11.2025).
20. On a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act): Regulation (EU) 2022/2065 of 27.10.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj> (дата звернення: 15.11.2025).
21. Digital rights in the human rights system / K. I. Bieliakov et al. *InterEULawEast: Journal for the International and European Law, Economics and Market Integrations*. 2023. Vol. 10, № 1. P. 183–207. URL: <https://doi.org/10.22598/iele.2023.10.1.10> (дата звернення: 15.11.2025).
22. Digitalization, Metaverse, Artificial Intelligence in the Context of Human and Individual Rights Protection in Ukraine and the World / eds.: O. Kostenko, O. Kharytonova, Ye. Kharytonov. Toronto: SciFormat Publishing Inc., 2025. URL: <https://doi.org/10.69635/978-1-0690482-4-0> (дата звернення: 15.11.2025).
23. Zhuravlov D. Metaverse: The Digital Law of the Digital Age. Digitalization, Metaverse, Artificial Intelligence in the Context of Human and Individual Rights Protection in Ukraine and the World / eds.: O. Kostenko, O. Kharytonova, Ye. Kharytonov. Toronto: SciFormat Publishing Inc., 2025. P. 5–20. URL: <https://doi.org/10.69635/978-1-0690482-4-0-ch1> (дата звернення: 15.11.2025).

24. Kostenko O. Digital Jurisdiction // *Metaverse Science, Society and Law*. 2025. Vol. 1, № 2. URL: <https://doi.org/10.69635/mssl.2025.1.2.23> (дата звернення: 15.11.2025).
25. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наук. думка. URL: <https://www.inmo.org.ua/sum.html> (дата звернення: 15.11.2025).
26. Environment // *Oxford Learner's Dictionary of Academic English* / eds.: R. Duncan, D. Lea. Oxford: Oxford University Press, 2023. P. 1023. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/academic/environment> (дата звернення: 15.11.2025).
27. Парасюк М.В. Вплив цифрових технологій на цивільне право. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 201–204. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/46> (дата звернення: 15.11.2025).